

בחוקותי*

„אמרו חכמים⁹ אין בין כו'“, וכדלקמן ס"ח.

פון די סתירות צו דעת הרמב"ם הנ"ל¹⁰ — אז בימות המשיח וועט ניט בטל ווערן „דבר ממנהגו של עולם . . אלא עולם כמנהגו נוהג“ — געפינט מען לכאורה דעם מאמר אין תורת כהנים¹¹ בפרשתנו אויפן פסוק¹² „ועץ השדה יתן פריו“ — „ומנין שאף אילני סרק עתידים להיות עושים פירות ת"ל ועץ השדה יתן פריו“; און עד"ז שטייט אין סוף מס' כתובות „אמר רב חייא בר אשי אמר רב עתידין כל אילני סרק שבארץ ישראל שיטענו פירות שנאמר¹³ כי עץ נשא פרי תאנה וגפן נתנו חילם“ — וואס דאס איז דאך און ענין פון ביטול מנהגו של עולם¹⁴.

א. אין פרק הסיום פון הלכות מלכים זאגט דער רמב"ם: אל יעלה על הלב שבימות המשיח יבטל דבר ממנהגו של עולם, או יהי שם חידוש במעשה בראשית, אלא עולם כמנהגו נוהג, וזה שנאמר בישע"י וגר זאב . . משל וחידה . . שהיו ישראל יושבין לבטח עם רשעי עכו"ם המשולים כזאב ונמר, שנאמר זאב . . ויחזרו כולם לדת האמת, ולא יגזלו ולא ישחיתו, אלא יאכלו דבר המותר . . שנאמר וארי . . וכן כל כיוצא באלו הדברים בענין המשיח הם משלים. ובימות המלך המשיח יודע לכל לאי זה דבר הי' משל ומה ענין רמזו בהן.

און דערנאך איז דער רמב"ם ממשיך¹⁵

(*) הדרן על הרמב"ם (וסיום מס' כתובות).

(1) פ"ב ה"א.

(2) ראה בפ"י ואם יעלה על הדעת — ברמב"ם רפ"א (הדרן למב"ם (קה"ת, בורקלין, יא ניסן תשמ"ה) ס"ט.

(3) וכ"ה בהל' תשובה פ"ט בסופו („כמנהגו הולך“). פיה"מ סנהדרין — הובא לקמן הערה 77.

(4) י"א, ו.

— מה שהקשה הרמב"ם ממה שנאמר בישע"י — ולא הקשה ממש"ן בתורה (פרשתנו, כו, ו) „והשבת" ח"י רעה" (וכהשגת הראב"ד, הובא לקמן בפנים ס"ג) — כי פסוק זה אפשר לפרשו כהרמב"ן עה"פ (וראה אגרת תחית המתים להרמב"ם). שלא יבואו חיות רעות בארצכם כי בהיות השועב וברבות הטובה והיות הערים מלאות אדם לא תבאנה חיות בישוע. ולפי"ז אינו ביטול מנהגו של עולם ואין צריך לדחוק בכתוב שנאמר דרך משל. וראה לקמן בפנים סעיף ג.

(5) שינוי הצענזאר רצ"ל „גויים“ או „אומות העולם“.

(6) ירמ"ה, ו.

(7) ישע"י שם, ז.

(8) שם ה"ב. וכ"ה במקומות שבהערה 3.

(9) ברכות לד, ב. וש"נ.

(10) וראה דברי הרמב"ם עצמו בזה (אגרת תח"מ שלו אות ו' (הובא לקמן סט"ז)).

(11) הובא בפרש"י עה"פ.

(12) כו, ד.

(13) יואל ב, כב.

(14) ולהעיר דהחילוק בין שני סוגי אילנות אלו, עץ מאכל ואילני סרק, הוא גם בהלכה (וראה גם לקמן הערה 52): בעץ מאכל נאמר (שופטים כ, יט) „לא תשחית את עצה“, רק עץ אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא אותו תשחית וכת" (שם, כ), משא"כ אילני מאכל (ב"ק צא, סע"ב. רמב"ם הל' מלכים פ"ז הי"ח ט).

(*) ואין להקשות (ע"פ הנ"ל בפנים): מכיון שאילני מאכל אסור לקצוץ אפילו בחורף, שאז אין עושין פירות, כיון שבקיץ עושין — למה מותר לקצוץ אילני סרק בזה"ל, הרי (אע"פ שעכשיו אילני סרק הם) יטענו פירות לעת"ל?

כי התורה בעצמה חילקה בזה, ואמרה „עץ אשר תדע כי לא עץ מאכל הוא אותו תשחית גר“, דהיינו

(משא"כ דברי הנביאים) אז זיי זיינען בלויז א משל, איז נאכמער שווער בנדו"ד, ווייל]

דער מאמר הנ"ל אין תו"כ קומט בהמשך צו כמה ברכות וואס זייער תוכן איז דוקא ברכות גשמיות, כולל אויך די ברכה פון פסוק¹⁹, „ונתנה הארץ יכולה ועץ השדה יתן פריו“ — „לא כדרך שהי' עושה עכשיו אלא כדרך שעושה בימי אדה"ר. . נורעת ועושה פירות בן יומה. . נטוע ועושה פירות בן יומה. . העץ נאכל“, והיינו אז די ברכה איז כפשוטו, בגשמיות ממש²⁰.

ועד"ז אין כתובות ווערט די מירא געבראכט בהמשך²¹ צו כמה מאמרים²² וואס מוזן געטייטשט ווערן כפשוטו, ולדוגמא²³: „ר' חנינא מתקן מתקלי' כו' קטיגוריא בת"ח כו'“ — איז מסתבר אז אויך דער מאמר (עתידין כל אילני סרק כו') מיינט כפשוטו²⁴.

19* פרשתנו כו, ד.

20 משא"כ במחז"ל שבת (ל, ב) „עתידיים אילנות שמוציאין פירות בכל יום“ (בלי הדגשה „כדרך שעושה בימי אדה"ר“), אין מוכרח שהוא כפשוטו. וראה לקמן הערה 77.

21 ראה תוס' כתובות קיב, ב ד"ה עתידין; לפי שרוצה לסיים בדבר טוב נקט לה הכא. אבל ע"פ הידוע שגם כשמרז"ל בא כדי לסיים בטוב וכיו"ב ישנה שייכות ביניהם — מסתבר לומר, שעכ"פ שווים הם בזה שכולם פירושם כפשוטו. וראה לעיל בגמ' שם קיא, ב „אירי בהני מילי“ (ל' תוס' שם).

וראה הערה 24.

22 שם קיב, א.

23 שם, סע"א ואילך.

24 וגם (במאמר זה עצמו) — הרי מביא רא' מהכתוב „עץ נשא פריי תאנה וגפן נתנו חילם“ שמדובר בפשטות ע"ד גידול הפירות. משא"כ לפניו בכתובות שם (קיא, ב) „אין לך כל אילן סרק שבאי' שאינו מוציא משוי שתי אתונות“, שלמדין מהכתוב (ויחי מט, יא) „ולשורקה בני אתוננו“, שאי"ז „פשטי' דקרא“. וראה המשך הגמ' שם.

ב. לכאורה וואלט מען געקענט ענטפערן¹⁴, אז לדעת הרמב"ם זיינען אויך די מאמרי חז"ל הנ"ל א „משל וחידה“, ולדוגמא¹⁵:

עץ מאכל מיינט (כמחז"ל¹⁶) תלמידי חכמים, און מיט „אילני סרק“ ווערט גע- מיינט — עמי הארץ; און לעתיד לבא וועלן אויך אילני סרק — עמי הארץ — ארויסגעבן פירות, דאס הייסט — זיי וועלן ווערן תלמידי חכמים¹⁷ (אדער אן אנדער פירוש כיו"ב¹⁸).

מען קען אבער אזוי ניט לערנען, ווייל [נוסף אויף דעם וואס בכלל איז שווער צו זאגן¹⁹ אף דברי תנאים ואמוראים

14* ודוחק גדול לומר שהרמב"ם ס"ל שהמאמר בתו"כ והמ"ד בגמ' סוף כתובות הוא דלא כשמואל דאין בין עוה"ז לימיה"מ אלא כו' (שהרמב"ם פסק כוותי' — ראה לקמן ס"ח). וכדמוכח גם מזה שבגמ' (שהובא לקמן הערה 77) מסביר מרז"ל ודעת החכם דארץ ישראל תוציא גלוסקאות, ולא כתב שהוא דלא כשמואל (וכדעת חכמים בשבת סג, א).

15 ראה עד"ז בענף יוסף לע"י כתובות שם. ולהעיר גם מעיון יעקב שם.

16 ראה תענית ז, א.

17 ראה רמב"ם סוף הל' מלכים.

18 ע"פ מרז"ל סוטה (מו, סע"א. וראה ב"ר פ"ל, ו. ועוד. וראה לקו"ש ח"ד ע' 1114 ואילך) „מאי פירות. . מצות“ — שגם אלו שבוה"ם הם רק בסוג ד מלאים מצות כרמון (ברכות נז, א. וש"נ), לעת"ל יעשו הרבה מצות ומעט.

19 אבל ראה רמב"ם הל' תשובה פ"ח ה"ב (וראב"ד שם). פיה"מ שבהערה 77.

שהאיסור הוא לקצוץ אילן שהוא (עתה) בסוג „עץ מאכל“ (ואילן שהוא בסוג זה — גם בחורף אסור לקצוץ); אבל אילן שאינו בסוג זה, שהוא אילן סרק, אע"פ שלעת"ל יטעון פירות — אינו בכלל האיסור (ובפרט ע"פ דלקמן בפנים סעיף ג, דזה שלעת"ל יטענו פירות הוא חידוש בהאיסור).

*) ובפרט דבעל המאמר בכתובות הוא רב.

און דער חילוק ביניהם איז: לפי התור"כ וועט לעת"ל זיין א שינוי אין מנהגו של עולם, אבער לויט דער גמרא וועט אין וועלט בכלל (אין חוץ לארץ) ניט זיין קיין שינוי ממנהגו של עולם, נאר אין א"י וועט זיין א הנהגה מיוחדת.

און דער ראב"ד נעמט אן כשיטת התור"כ אז „אילני סרק (סתם) עתידים להיות עושים פירות“, דמזה מוכח, כנ"ל, אז סיועט זיין ביטול מנהגו של עולם, [וואס אזוי איז עס אויך בנוגע זיין השגה פון פסוק „והשבתי ח' רעה מן הארץ“ אז דאס מיינט כפשוטו (דלכא-רה, קען מען לערנען אז אויך דער פסוק מיינט בדרך משל (כנ"ל), אבער ער איז דאס שולל) — היות אז פון דרשת התור"כ עה"פ — ר' יהודה אומר מעבירן מן העולם ר' שמעון אומר משביתן שלא יזיקו (ובפרט אז זיי זיינען משנה פון לשון הפסוק „מן הארץ“ און זאגן „מן העולם“) — איז מוכח אז דאס מיינט כפשוטו];

משא"כ דער רמב"ם נעמט אן (לפי דעת הרדב"ז) כלשון הגמרא, אז דאס רעדט זיך בלויז בנוגע אילני סרק שבארץ ישראל, וואס דערפאר איז „ראוי להאמין . . שהדברים הם גם כפשוטם בארץ ישראל . . אבל בשאר ארצות עולם כמנהגו נוהג“.

ד. אבער דער פירוש הרדב"ז איז לכא' ניט מובן, ובפרט מסביר זיין לפי"ז דעת הרמב"ם:

(א) וויבאלד דער רמב"ם זאגט סתם אז בימות המשיח וועט ניט בטל ווערן

ג. והנה אויף דברי הרמב"ם הנ"ל איז דא די השגה פון ראב"ד²⁵ פון דעם פסוק (בפרשתנו²⁶) „והשבתי ח' רעה מן הארץ“, וואס איז (ניט קיין משל וחידה, נאר) אז ענין כפשוטו.

און דער רדב"ז על אתר ענטפערט השגת הראב"ד: ואין זו השגה כשם ששאר הכתובים משל גם זה משל (און איז ממשיך) אבל מה שראוי להאמין בזה שהדברים הם גם כפשוטם בארץ ישראל כדכתיב²⁷ לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי כי מלאה הארץ, הארץ הידועה. וכן והשבתי ח' רעה מן הארץ, אבל בשאר ארצות עולם כמנהגו נוהג והכתובים הם משל שכן כתוב²⁸ ולא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה ובא"י²⁹ יתקיים הפשט והמשל.

ועפ"ז יש לומר, לכאורה, אז די פלוג-תא פון רמב"ם מיטן ראב"ד איז תלוי אין דעם חילוק צווישן די צוויי מאמרי חז"ל הנ"ל (פון תוי"כ און מס' כתובות) בשיי-כות צו אילני סרק:

אין גמרא שטייט „אילני סרק שבארץ ישראל“, משא"כ אין תורת כהנים שטייט „אילני סרק“ סתם, וואס פון פשטות הלשון איז משמע אז עס רעדט זיך ניט נאר וועגן די אילני סרק פון ארץ ישראל, נאר וועגן אלע אילני סרק שבכל העולם כולו³⁰.

(25) וכן בהל' תשובה פ"ח שם.

(26) כו, ו.

(27) ישע' יא, ט.

(28) שם ב, ד (ושם: לא ישא).

(29) ראה ג"כ רמב"ן הנ"ל הערה 4. אגרת תחיית המתים שם.

(30) ובפרט שבהפסוק עליו קאי (כו, ד) לא נאמר „בארצכם“, „הארץ“ וכיו"ב (ע"ד שנאמר בפסוק שם, הו). ודוחק לומר שבא בהמשך לתחילת הכתוב

„ונתנה הארץ יבולה“. אלא ש"ל שכל הברכות לישראל — בפשטות הכוונה לבניי בומנים בתקונם — כשישראל בארצם. וראה דרשת התור"כ בפירוש „ונתתי גשמיכם בעתם“.

דעריבער איז מסתבר לומר, אז לדעת הרמב"ם וועט לעת"ל אויך אין ארץ ישראל זיין עולם כמנהגו נוהג.

ה. אין ספר עבודת הקודש³⁴ איז ער מסביר, אז "עולם כמנהגו נוהג" מיינט אז דער אויבערשטער וועט לעת"ל נישט מחדש זיין דברים חוץ מן הטבע; אלע ענינים אין דער בריאה וועלן זיין "על טבעם ושרשם כמו שהיו בתחלת היותם ובריאתם"³⁵. איז דעריבער קיין סתירה נישט פון דרשת התור"ם הנ"ל אז "העץ עתיד להיות נטוע ועושה פירות בן יומה" ומכמה מרז"ל כיו"ב — ווייל דערמיט וועט זיך נישט אויפטאן א חידוש וואס איז נישט אין גדר הטבע, היות אז בתחלת הבריאה איז דער מנהג טבעי געווען אז "עושה פירות בן יומה"³⁶.

עפ"י יש לומר אויך בנוגע די צוויי ענינים שבפרשתנו — והשבתי ח' רעה מן הארץ און אילני סרק יעשו פירות — אז לדעת הרמב"ם הייסט דאס נישט ביטול דבר ממנהגו של עולם, ווייל אזוי איז געווען דער מצב בתחילת הבריאה קודם חטא עה"ד — דעמאלט האבן אלע אילנות נושא פירות געווען און קיינע חיות האבן נישט מזיק געווען³⁷.

נאר דורך דעם חטא עה"ד, ווען דער אויבערשטער האט געזאגט "וקץ

"דבר ממנהגו של עולם" — איז מוכן אז אין דעם איז נכלל אויך א", ווייל אויב אין א"י וועלן זיין אט די נסים בגשמיות איז דאס (אויך) ביטול מנהגו של עולם³¹.

ב. אין דער צייט פון בן כוזיבא, וואס "דימה הוא (ר' עקיבא) וכל חכמי דורו שהוא המלך המשיח"³² — "דימה" עד כדי כך אז מ'איז געגיינגען במלחמה (פק"נ) ע"פ ציווי. (וואס דערפון איז דער רמב"ם³³ מוכיח אז דער מלך המשיח דארף נישט מאכן קיין אותות ומופתים, און אז אויך בימיו וועט זיין עולם כמנהגו נוהג, וכדלקמן סעיף י"ד) — זיינען די נסים נישט געווען אויך נישט אין ארץ ישראל.

(31) ואולי יל"פ כוונת הרדב"ז שזה יהי' בא"י לא בתור ביטול מנהגו של עולם כ"א רק נס דבניי בא"י, שענין שנעשה בדרך נס, מוגבל בזמן או במקום אינו ביטול מנהגו של עולם.

— ע"ד המן וכו' בהיותם במדבר, שירד להם ארבעים שנה רצופות דבר יום ביומו, ומ"מ אינו ביטול מנהגו של עולם, מכיון שזה הי' רק בזמן ומקום מסוים, ובשאר המקומות והזמנים נשאר הטבע בתקפו. וכן זה שא"י היא "ארץ צבי" (ירמ' ג, יט. וראה דניאל יא, מא (ובמצוד) ובהנסמן עה"ג ר"ה יג, א) בזמן שיושבי עלי' — רווחא, ובזמן שאין יושבי עלי' — גמלא (גיטין נו, א. ועוד); ועשרה נסים שנעשו לאבותינו בביהמ"ק (אבות פ"ה מ"ה — הפרק דשבת זו (תשמ"ה)) — שכ"ז אינו ביטול מנהגו של עולם, אלא נס המחדש מפני דבר שנתחדש. ועד"ז — והשבתי ח' רעה מן הארץ. וצ"ע בהא שאבני א"י כבידות מאבני חירל (כתובות ק"ב, סע"א ותוד"ה רב חנינא שם. ערוך ערך תקל. ריטב"א כתובות שם) —

אבל דוחק לפרש כן, שמהי הנהגה קבועה ותמידית בא"י בימיה"מ — באופן של נס (ולא — ביטול מנהגו של עולם).

(32) ל' הרמב"ם הל' מלכים פ"א הי"ג.

(33) שם.

(34) ח"ב פליח.

(35) ל' עבודת הקודש שם.

(36) עיי"ש בארוכה.

(37) רמב"ן פרשתנו כו. ו. וראה גם רמב"ן דרשת תורת ה' תמימה (ירושלים תשכ"ג) ע' קנ"ה.

[משא"כ, וגר זאב עם כבש" (שמפרש הרמב"ם שהוא משל) — י"ל דס"ל להרמב"ם (משא"כ להרמב"ן) שהוא ביטול מנהגו של עולם, לפי שגם קודם החטא, כשלא הי' חיות רעות בעולם, היו בע"ח טורפים זא"ז בשביל מזונם (אבל לא להזיק) ולא הי' מצב של "גר זאב עם כבש" ואכ"מ. ועצ"ע.]

(*) ועפ"י בטלה התמי' על הרמב"ם ממשנ' (מיכה א, טו): כימי צאתך מארמ"צ אראנו נפלאות.

(שבפרשתנו) „ועץ השדה יתן פרי“,
וואס ווייזט אויף א נתינה רגילה פון עצי
השדה; און די גמרא לערנט עס אפ פון
דעם כפל ושינוי הלשון אין פסוק „כי
עץ נשא פרי תאנה וגפן נתנו חילם“,
וכפרש״: „מדכתיב תאנה וגפן נתנו
חילם הרי עץ פרי אמור מה תל כי עץ
נשא פרי אף אילני סרק ישאו פרי“.
ד.ה. דער פסוק איז מדגיש און א) טיילט
אפ דעם „עץ“ (אילני סרק) פון תאנה
וגפן („עץ פרי“), ב) אז ביי „עץ פרי“
איז דאס באופן פון „נתנו חילם“, א
נתינה און ג) לויט זייער תכונה און
קראפט („נתנו חילם“ און ד) בא אילני
סרק איז דאס באופן פון „נשא“, כאילו
אז ער איז נושא א צווייטע זאך, ניט
דורך גידול רגילי⁴²].

וע״פ הנ״ל יש לומר, אז דער חילוק
צווישן תו״כ און גמרא איז פאָרבוּדן
מיט דער מחלוקת וואָס מען געפינט אין
בראשית רבה⁴³ — צי בתחלת הבריאה
האָבן אילני סרק (דעתה) געהאַט פירות,
אָדער ניט⁴⁴:

דער תו״כ איז קאי בשיטת ר״פ (אינ
ב״ר), וואָס ער לערנט אָפּ פון „עץ
עושה פרי (אז) אפילו אילני סרק עשו
פירות“; ולפי זה איז דאָס וואָס „אילני
סרק עתידים להיות עושים פירות“ ניט
קיין שינוי של חידוש במעשה בראשית,
נאָר עס איז חוזר ונייער טבע אילן זה

וודרר תצמיח גו״³⁸, זיינען א חלק פון
די אילנות געוואָרן אילני סרק³⁹ און אין
א טייל פון די חיות איז געוואָרן א נטי׳
טבעית צו מזיק זיין⁴⁰.

וויבאלד אָבער אז בימות המשיח וועט
די וועלט צוקומען צום מצב אין וועלכן
זי איז געשטאַנען קודם חטא עה״ד⁴⁰, איז
דאָס טבעו און „מנהגו של עולם“ באותו
הזמן⁴¹.

ו. ויש לקשר זה מיט נאָך א שינוי
(עיקרי) צווישן לשון התו״כ און לשון
הגמרא בנוגע צו אילני סרק: אין תו״כ
איז דער לשון „אילני סרק עתידים
להיות עושים פירות“, משא״כ אין גמרא
איז דער לשון „שיטענו פירות“.

„עושים פירות“ (ווי אין תו״כ) איז
משמע, אז די אילני סרק וועלן אַרויס-
געבן פירות אין דעם זעלבן אופן ווי די
אַלע אילני מאכל זיינען „עושים פירות“;
משא״כ לויט דער גמרא איז דאָס באופן
של „יטענו“, וואָס ווייזט ניט אויף א
גידול רגיל פון אן אילן, נאָר זיי זיינען
„טוען“ א זאך וואָס איז בעצם ניט שייך
צו זיי

[און דאָס איז בהתאם מיטן חילוק
בהפסוקים פון וועלכע זיי לערנען דאָס
אָפּ: דער תו״כ לערנט עס אָפּ פון פסוק

(38) בראשית ג, יט.

(39) ראה רמב״ן עה״ת בראשית א, יא: וא״כ
נאמר כי מקללת אדורה האדמה (שם ג, יז) היו סרק
(וכ״ה באוה״צ עה״פ). וראה דרשת תורת ה' תמימה
הנ״ל. קרבן אהרן לתו״כ שם.

(40) ראה רמב״ן שם ובדרשת תורת ה' תמימה
הנ״ל.

(41) ולהעיר (יתירה מזו) מירוש' שביעית פ״ד
הי: כי עץ נשא פרי מגיד שלא נשא פרי בעוה״ז
וגפן ותאניה נתנו חילם מגיד שלא נתנו חילם
בעוה״ז.

(42) ראה חדא״ג כתובות שם.

(43) פ״ה, ט.

(44) בירושלמי כלאים פ״א ה״ז (לפי הפ״מ, לב')
המ״ד היו אילני סרק בתחלת הבריאה שלא נשאו
פירות, אלא שלחן מ״ד בזה שהוציא אילני סרק
„עברה על גזרותיו של הקב״ה ולחד מ״ד ששמה
בציווי והוסיפה אילני סרק“ — „שהן צריכין
לתשימושו של אדם לעצים ולבנין“. וראה מראה
הפנים לירושלמי שם. מפרשים לב״ר שם. וראה
בהנשמן לעיל הערה 39.

אפ פון דעם פסוק שבפרשתנו (וועל-
כער רעדט בדלעת^ל) „ועץ השדה יתן
פריו“.

(ב) אפילו מ'זאל לערנען אז הנאמר
„כדרך שעשתה בימי אדה"ר" גייט אויך
אויף אילני סרק⁴⁷ און דעת התו"כ איז
כדעת ר"פ אז ס'איז געווען אזוי אויך
בתחלת הבריאה — איז נישט אינגאנצן
גלאטטיק: דעת ר"פ איז, אז מצד הבריאה
עצמה (מצד ציווי הקב"ה) האבן גע-
דארפט זיין אילני סרק, נאר די ארץ
האט משנה געווען מהציווי און אילני
סרק האבן ארויסגעגעבן פירות (און
נאכן חטא איז דער שינוי בטל גע-
ווארן). קומט אויס, אז מנהגו של עולם
(מצ"ע) איז פארקערט⁴⁸, אז עס זאלן זיין
אילני סרק.

(ג) ובכל אופן: ס'איז בכלל שווער צו
לערנען אזוי דעת הרמב"ם, ווארום פון
תוכן והמשך דבריו איז מוכח אז ער איז
שולל נישט נאר א חידוש במעשה
בראשית, והיינו שולל א זאך וועלכע איז
קיינמאל נישט געווען במעשה בראשית,
נאר ער איז שולל ביטול „דבר ממנהגו
של עולם“⁴⁹ (נאר — „עולם כמנהגו
נוהג“).

(47) והיינו שמש' לפני „לא כדרך שהיא עושה
עכשיו אלא כדרך שעשתה בימי אדה"ר" היא
הקדמה כללית, ואח"כ מפרט הפרטים „ומנין שהעץ
עתידי להיות נטוע . . . בן יומה . . . מנין שהעץ עתידי
להיות נאכל כו' ומנין שאף אילני סרק כו'“. אבל
ראה רמב"ן בראשית א, כט (בסופו) דלא ה"י כו'
(שהעץ נאכל) לפני החטא. וכ"ה לפרש"י בראשית
(שם, יא) שבוז קלקלה „ולא עץ פרי“.

(48) אף שלהרמב"ן (בראשית א, יא) ועוד הוא
כדלעיל סי'הו, שבטבע מתחילה עשו גם אילני סרק
פירות.

(49) ועפ"י מובן ב' הלשונות ברמב"ם שם. ומה
שכתבם בסדר זה דוקא — יל שהם בסדר דזו
ואצ"ל זו. וראה לשונו בפ"א ריש ה"ג הובא לקמן
בפנים סי'.

וועלכע איז געווען אין עם בתחילת
הבריאה,

(און דאס קומט בהמשך צו די פריער-
דיקע דרשות אין תו"כ אויף דעם פסוק
„ועץ השדה יתן פריו“, „לא כדרך שהיא
עושה עכשיו אלא כדרך שעשתה בימי
אדה"ר . . . עץ פרי עושה פרי למינו“⁴⁷
מלמד שבו ביום שהוא נטוע בו ביום
עושה פירות. ועד"ז דער ענין פון
„העץ עתידי להיות נאכל“ אז עס וועט
זיין ווי ס'איז געווען בימי אדה"ר, ווי
מ'לערנט דאס אפ פון פסוק⁴⁸ „עץ
פרי“).

משא"כ די גמרא האלט ווי דער מ"ד⁴⁹
אז בתחילת הבריאה האבן אילני סרק
נישט נישט פירות געווען. קומט אויס אז
דאס וואס זיי וועלן נישט פירות זיין
לעתיד, איז א שינוי של חידוש. און
דעריבער איז דאס באופן של „יטענו“,
„נשא פריו“, נישט באופן רגיל וטבעי.

ז. אבער כד דייקת שפיר קען מען
אזוי נישט לערנען, ווייל:

(א) דער פירוש הנ"ל אין תו"כ (אז ביי
אילני סרק וועט דער שינוי קענען זיין
(און זיין) לעתיד ווייל אזוי איז געווען
בתחלת הבריאה) — איז נישט גלאטטיק:

ביי די פריערדיקע ענינים פון פסוק,
שטייט אין תו"כ בפירוש אז דאס איז
„כדרך שעשתה בימי אדה"ר" און
מ'לערנט עס אפ פון די לשונות הפסוק-
קים בימי אדה"ר (במעשה בראשית);
משא"כ בנוגע צו אילני סרק שטייט נישט
אין תו"כ „כדרך שעשתה בימי אדה"ר"
(וכיו"ב), און דאס וואס אילני סרק
עתידים להיות עושים פירות לערנט מען

(45) בראשית א, יא.

(46) כ"ה בפשטות לדעת ר"י בר"ש — בב"ר שם.

וליהיושלמי כ"ה לכו"ע (כבהערה 44).

ח. וועט מען דאס פארשטיין בהקדם
תוספת ביאור אין דעת הרמב"ם:

דאס וואס דער רמב"ם נעמט אן אז
בימות המשיח עולם כמנהגו נוהג. איז,
לכאורה, ווייל ער האלט ווי די דיעה
וואס ער ברענגט⁵³ אז „אין בין העוה“⁵⁴
לימות המשיח אלא שיעבוד מלכיות
בלבד, דעת שמואל אין גמרא⁵⁵.

זיינען באוואוסט די קושיות וואס דער
לחם משנה⁵⁶ פרעגט אויף דעם: מ'גע-
פינט אז דער רמב"ם פסק'נט להלכה
בסתירה לזה:

(א) אין גמרא שטייט⁵⁷: ואמר ר' חייא
בר אבא אמר ר' יוחנן כל הנביאים כולן
לא נתנבאו אלא לימות המשיח אבל
לעולם הבא עין לא ראתה אלקים
זולתך⁵⁸. ופליגא דשמואל דאמר שמואל
אין בין העוה⁵⁹ לימות המשיח אלא
שיעבוד מלכיות בלבד כו'.

און דער רמב"ם פסק'נט⁶⁰ ווי ר' חייא
בר אבא (דפליג אשמואל): „אמרו
חכמים כל הנביאים כולן לא ניבאו אלא
לימות המשיח אבל לעולם הבא עין לא
ראתה אלקים זולתך“.

(ב) די משנה זאגט⁶¹: לא יצא האיש
לא בסיף ולא בקשת כו' ואם יצא חייב
חטאת. ר' אליעזר אומר תכשיטין הן לו,
וחכמים אומרים אינן אלא לגנאי
שנאמר⁶² וכתתו חרבותם לאתים וחניתו-
תיהם למזמרות, לא ישא גוי אל גוי חרב

און עס איז דאך פשיטא אז די ענינים
(שינוים) הנ"ל זיינען ניט „מנהגו של
עולם“:

פירוש „מנהגו של עולם“ איז ווי
עולם פירט זיך בפועל בקביעות — איז
קיין נפק"מ ניט ווען די קביעות ההנהגה
איז געשאפן געווארן — צי בתחילת
הבריאה ממש אדער שפעטער⁶³; לאחרי
ווי ס'איז נקבע געווארן אין דער טבע
פון אילני סרק אז זיי זאלן ניט ארויס-
געבן קיין פירות און אז די חיות רעות
זאלן מזיק זיין און די אילנות וחיות פירן
זיך אזוי טוינטער יארן בלי שינוי — איז
דאס „מנהגו של עולם“. און אויב עס
ווערט א שינוי, זיי פירן זיך היפך
הנהגתם ז, איז דאס ביטול דבר ממנהגו
של עולם.

(ס'האט אינגאנצן ניט קיין ארט צו
זאגן, אז טבעס דאילני סרק לא נשתנה,
אויך בזה"ז זיינען זיי אילנות עושים
פירות, נאר דורך א סיבה שחוץ מהם (די
גזירה פון דעם אויבערשטן) איז בפועל⁶⁴
וואקסן ניט קיין פירות אויף זיי (וועד"ז
בנוגע לבע"ח); נאר דער פירוש איז אז
נאכן חטא עה"ד איז בטל געווארן זייער
פריערדיקער טבע⁶⁵, בזה"ז זיינען זיי
בטבעס אילני סרק (און — חיות טור-
פות)).

(50) והרי אפי' כללות ההנהגה הטבעית שנקבעה
באופן ש, לא ישובתו נעשה רק אחר המבול (נח ת,
כב).

(51) ועי' כשאין מטר יורד.

(52) וייל שלכן מותר להרכיב אילני סרק זה על
זה אע"פ שאינו מינו (רמ"א יו"ד סרציה ס"ו. וראה
שם ס"ג וש"ך שם סק"ג. וכ"ה לדעת הרמב"ם —
ראה מראה הפנים לירושלמי שבהערה (44) — כי
בזה"ז אין בהם כלל הכח והטבע לעשות פירות,
ולעת"ל יהי' זה חידוש וביטול טבעם של עכשיו.

(53) הל' מלכים פ"ב ה"ב. הל' תשובה ספ"ט.

(54) ברכות לד, ב.

(55) הל' תשובה פ"ח ה"ז.

(56) ישע"י סד, ג.

(57) הל' תשובה שם, וכן בפיה"מ סנהדרין פ"י
(בהקדמתו ד"ה ועתה אחל) הביא מאמר דר"ח ב"א
ארי' וגם הא דאין בין העוה"ז כו'.

(58) שבת סג, א.

שלימות השכר איז צו נשמות בגופים) — איז תחיית המתים א באזונדער ענין, ניט קיין „חלק“ פון ימות המשיח:

אבער לויט שיטת הרמב"ם⁶³, אז עולם הבא מיינט עולם הנשמות (כלי גופים), און עולם התחי' איז ניט דער תכלית שלימות השכר, נאר תחיית המתים וועט זיין אין דעם זמן ותקופה פון ימות המשיח איידער די נשמה קומט צו עולם הבא — קומט אויס, אז לויט שיטת הרמב"ם וועט זיין א חידוש במעשה בראשית (תחיית המתים) אין ימות המשיח. איז ווי קען מען זאגן אז בימות המשיח לא יבטל דבר ממנהגו של עולם?

דאָרף מען זאָגן, אז לויטן רמב"ם זיינען דאָס צוויי באַזונדערע ענינים און — אין באַזונדערע זמנים: עס איז דאָ דער ענין וזמן אין ימות המשיח וואָס איז פאַרבונדן מיט ביאת המשיח, און עס איז דאָ אַ באַזונדער ענין וזמן נוסף, וועלכער וועט נתוסף ווערן לאחר תקופת התחלת ימות המשיח. עס וועלן צור-קומען הנהגות, זאכן וועלכע דער אוי-בערשטער וועט טאָן אין יענעם זמן, כולל אויך ענינים פון שינוי מנהגו של עולם⁶⁴. דאָס וועט זיין אין אַ שפּע-

ולא ילמדו עוד מלחמה (ואי תכשיטין נינהו לא יהו בטלין לעתיד — רש"י). און אין גמרא דארט זיינען פאראן צוויי דיעות: לויט איין דיעה האלט אויך ר' אליעזר אז כלי זיין בטלין לימות המשיח „ופליגא דשמואל . . . מסייע ל' לר' חייא בר אבא“, און לויט אַ צווייטער דיעה האלט ר' אליעזר אז אינן בטלין לימות המשיח, „היינו דשמואל ופליגא דר' חייא בר אבא“. אבער דעת חכמים איז לכו"ע אז כלי זיין בטלין לימות המשיח, און דעריבער אס יצא כסיף כו' — חייב חטאת.

און דער רמב"ם פסקנט⁶⁵ ווי די חכמים, וועלכע האלטן לכל הדעות ניט ווי שמואל, כנ"ל.

ט. איז דער ביאור בזה: לכאורה, ווי זאָגט דער רמב"ם אז בימות המשיח לא יבטל דבר ממנהגו של עולם און עס וועט ניט זיין קיין חידוש במעשה בראשית — ס'איז דאָך אַ עיקר מייג העיקרים⁶⁶ אז עס וועט זיין תחיית המתים⁶⁷ (וואָס איז ביטול מנהגו של עולם און חידוש במעשה בראשית)?

בשלמא לויט די שיטות⁶⁸ אז עולם התחי' איז עולם הבא (און דער תכלית

תשובות וביאורים (קה"ת, ברקלין, תשל"ד) סי"א ע' 57 הערה 23. ושי"נ.

(63) ה"ל תשובה שם. פיה"מ סנהדרין שם. אגרת תחיית המתים (אות ר'). וראה עבודת הקודש ח"ב פמ"א בארוכה.

(63*) עפ"י יומתק זה שהרמב"ם מפרט בפ"א שם (הובא לקמן בפנים סו"ד): „אל יעלה על דעתך שהמלך המשיח צריך לעשות אותות ומופתים ומחדש דברים בעולם או מחי' מתים“ — כי נקט

(*) אגרות קודש כ"ק אדמו"ר שליט"א כרך ב' ע' עו. המו"ל.

(59) ה"ל שבת פ"ט ה"א (משעוריי הרמב"ם דשבו"ע זה (תשמי'ה) — בהחלוקה דג"פ ליום).

(60) פיה"מ להרמב"ם סנהדרין שם בסוף הקדמתו.

(61) ועד שהוכר בזה אין לו חלק לעוה"ב (משנה סנהדרין שם. רמב"ם ה"ל תשובה פ"ג ה"ו. ובפיה"מ שם ד"ה ועתה אחל: ואין דת ולא דבקות בדת יהודית למי שלא יאמין זה).

(62) ראה ראב"ד ה"ל תשובה פ"ח ה"ב ובכ"מ שם. רמב"ן בשער הגמול. וכ"ה ההכרעה בתורת החסידות — ראה לקו"ת צו טו, ג. ש"ש סה, סע"ד. דרמ"צ יד, ב (וכ"ה האמת ע"פ הקבלה). וראה

ומחדש דברים בעולם או מחי' מתים וכיוצא בדברים אלו, אין הדבר כך⁶⁷ שהרי ר' עקיבא חכם גדול מחכמי המשנה ה' והוא ה' נושא כליו⁶⁸ של בן כוזיבא המלך והוא ה' אומר עליו שהוא המלך המשיח⁶⁹, ודימה הוא וכל חכמי דורו שהוא המלך המשיח, עד שנהרג בעונותיו⁷⁰, כיון שנהרג נודע להם שאינו.

טערידיקן זמן⁷¹ אין ימות המשיח גופא⁷².

י"ד. ועפ"ז אין מוכן וואס אין אַ פאנג פרק יב, ווען דער רמב"ם שרייבט „אל יעלה על הלב שבימות המשיח יבטל דבר ממנהגו של עולם, ברענגט ער אויף דעם ניט קיין ראי' והוכחה, ווי ער ברענגט אין דעם פריערדיקן פרק⁷³ אויף דעם אז משיח דארף ניט באווייזן קיין אות ומופת

— וז"ל: ואל יעלה על דעתך שהמלך המשיח צריך לעשות אותות ומופתים

67 ולכן שולל הרמב"ם (ע"פ הלכה זו) — מרז"ל בדקוהו ולא ה' מורח ודאין וקטלוהו (סנהדרין צג, ב). כ"א „שנהרג בעונות" כדלקמן. וראה לקמן הערה 69.

68 המקור ע"ז — וכן מקור ההיתר לחכם גדול (רב מובהק דכל הדור ופרנס דכל הדור — ספרי ט"פ ברכה) — להיות נושא כלים — הרי יתרה מזו הנהגת דוד המלך (ש"א טו, כא). ולהעיר שה"ז מלחמת הצלה דכל ישראל ואה"ק כו, וקרוב לומר שה' פקדון בגוף המלחמה לבטל (הגיונות ו) הריגות שיהיו כמה בני' בחיים.

69 לא רק ב.חזקת משיח. וראה לעיל סוס"ד. 69* וראה גם רמב"ם הל' תעניות פ"ה ה"ג: ודימו כל ישראל וגדולי החכמים שהוא המלך המשיח ונפל ביד הרומיים ונהרגו כולם.

בהשגת הראב"ד בהל' מלכים: „והלא בן כוזיבא ה' אומר אנא הוא מלכא משיחא ושלחו חכמים לבדקו אי מורח ודאין או לא וכיון דלא עביד הכי קטלוהו" (סנהדרין צג, ב). ובניכ' שם (מגדל עוז, כסף משנה, רדב"ז (בתירוץ שני), לח"מ) תירצו שאגדות חלוקות הן, כי באיכ"ר (עה"פ בלע ה' ולא חמל — ב, ב. וז"ה בירושלמי תענית פ"ד ה"ה) איתא — דלא כבגמ' — שאומות העולם הרגוהו ולא חכמים, והרמב"ם פסק כדיעה זו.

ואף דאפושי מחלוקת לא מפשינו, ובפרט מחלוקת במציאות — מי הרג את בן כוזיבא? י"ל דאין מחלוקת במציאות, לכיוע (גם לדעת

הבא כל הדברים שאכן יהיו טו"ס בימיה"מ (כמו שתהי' תחיית המתים), אלא שכ"ז הוא ענין נוסף שיהי' בזמן לאחז' בימיה"מ גופא, ואיזו ענינו של המלך המשיח וימיה"מ בתקופה הא' כבפנים. ולהעיר מפרקי הצלחה להרמב"ם: וזאת היא ראי' גמורה על שתהיה"מ נחלת במשיח.

64 ומ"ש הרמב"ם כאגרת תחיית המתים שם: אלא וחי' את המתים בחפצו ורצונו כאשר ירצה ולמי שירצה או בימות המשיח או לפניו או כו' — אינו חולק על מרז"ל בכ"מ שתהיה"מ תהי' בזמן מסוים, כ"א כוונתו שביכולת ה' להתיות המתים (כאשר ירצה) בכל זמן שירצה, וכמובא בניד' וש"ס וכו'.

65 גם בשליה (כג, ב) ביאר שלדעת שמואל תהיינה ב' תקופות. אבל כתב „כי אפשר שכוונת שמואל הוא עד כלות אלף הששי הזה אבל אח"כ מודה שמואל לכל מה שאמרנו", היינו באלף ה' וממשיך „ואפשר אף באלף הששי מודה שמואל לכל מה שאמרנו כו' אמנם הנולדים בקדושה לא ישלוט בהם המות עוד . . . וכן המתים אשר יחי' בביאת משיח כו' אז ישארו חיים וקיימים" (והוא דלא כדעת הרמב"ם).

אבל ע"פ המבואר בפנים מוכרח לומר שגם לדעת הרמב"ם תהי' תקופה ה' באלף הששי, ימיה"מ שבזמן הזה.

66 פ"א ה"ג.

• ולכן ה' נושא כליו, ולא משום ש.ה' אומר עליו שהוא המלך המשיח. ועפ"ז צ"ל להמשך ל' הרמב"ם „והוא ה' אומר כו' ה"ז ענין נוסף.

• בדפוס רומי ר"מ „הגוים". וראה לעיל הערה 5.

• ראה ג"כ וז"א קלט, א. וראה שם קלד, א.
• ואף שאמר ופליגא דשמואל, י"ל דפליגא ר"ל יש חילוק כי כל אחד מדבר ענין אחר (שלי"ה שם).

אע"פ אז אין די צוויי פרקים רעדט דער רמב"ם זועגן צוויי באזונדערע ענינים: אין פרק יא וועגן מלך המשיח עצמו — וואס ער וועט אויפטאן און — אופן ביאתו; און בפרק יב — וועגן דעם מצב העולם בימות המשיח — רעדט ער אבער בפרק יב וועגן דעם מצב העולם און ווי עס איז פארבונדן מיט ביאת המשיח,

ובמילא איז די ראי' שבפרק יא לגבי מלך המשיח כחה יפה אויך לגבי דעם וואס ער רעדט אין פרק יב וועגן דעם מצב העולם בימות המשיח וואס איז פארבונדן מיט ביאתו, ומהם — אז עולם כמנהגו נוהג.

— ווארום אויב דער גדר פון „ימות המשיח“ וואלט געווען ביטול מנהגו של עולם וחידוש במעשה בראשית, וואלט אויסגעקומען, אז דאס איז ענינו של משיח — ביאתו של משיח ברענגט מיט זיך אז עס זאל זיין ביטול מנהגו של עולם וחידוש במעשה בראשית, און דעמאלט וואלט מען געדארפט אג"נ נעמען, אז „משיח צריך לעשות אותות ומופתים ומחדש דברים בעולם“, ובמילא איז דאס די בחינה ובדיקה פון אמיתותו אז ער איז משיח (וויבאלד אז אין דעם באשטייט חידושו, כנ"ל);

און וויבאלד אז דער רמב"ם איז מכריח (פון ר' עקיבא וכל חכמי דורו בשייכות לבן כוזיבא) אז משיח דארף נישט מאכן קיין אות ומופת, איז דערפון

גברא קטילא (ע"י פס"ד ב"ד קטלו (כרדב"ז לעיל) ואולי יתירה מזה — כשאין ב"ד יכולים לקיים עונש שפסקו קיימין אותו ע"י אחר (טושיע ח"מ ס"ב ובני"כ שם) — משא"כ להרדב"ז דקשה מגט, שאם הגויים מעצמן אנטוהו עד שכתב הואיל והדין נותן שיכתוב הרי זה גט פסול! אף שלא בטל (רמב"ם הל' גירושין פס"ב).

ולא שאלו ממנו חכמים לא אות ולא מופת:

הגמ' והראב"ד) נהרג לפועל ע"י אומות העולם: ולכיוצא (גם להרמב"ם**) היו מחכמי הדור שסברו שאינו משיח, וכמו ר' יוחנן בן תורתא שאמר לר' עקיבא: „עקיבא יעלו עשבים בלחיד ועדיין בן דוד לא בא“ (ירושלמי ואיכ"ר שם) והם שלחו לבדוק אם הוא מורח ודאין, וכשראו שאינו מורח ודאין, ולפי דעתם (משא"כ לדעת רע"ק וכן פסק הרמב"ם) הי' סימן שאינו מלך המשיח, ומכיון שעשה מלחמות עם העמים לפי שחשב שהוא המלך המשיח אף שלא מורח ודאין (כי סבר כר"ע) ונפלו רבים מבני' וכו' — יש לו דין רודף (ראה סנהדרין עג, א. ש"ג) שצריך להרגו. אבל בפועל אוה"ע הרגוהו. ובסגנון לשון הרדב"ז שם: „יש לפרש הא דאמרין בפרק חלק, כיון דחזיוהו דלא מורח ודאין קטלוהו כלומר רפו ידיהם ממנו ובאר הגויים והרגוהו****.“

ומחלוקת הרמב"ם והראב"ד בזה היא*****: לשיטת הרמב"ם (ע"פ דעת רע"ק) שמשיח אינו צריך לעשות אותות ומופתים — הרי פשוט שנהרג לא מחמת שלא הי' מורח ודאין, שהרי גם מופת זה אינו צריך להראות (בתחילת ביאתו). ולכן כתב „שנהרג בכוונה“. והראב"ד שפוסק (ע"פ הגמ' סנהדרין ודעת ר"י בן תורתא) שמש"ח צריך לעשות אותות ומופתים מיד בתחילת התגלותו — ס"ל שנהרג מחמת שלא הי' מורח ודאין, ואע"פ שבפועל הרגוהו אוה"ע,

** ומ"ש הרמב"ם (בהל' מלכים) „ודימה הוא וכל חכמי דורו שהוא המלך המשיח“ — עכצ"ל שכוונת הרמב"ם היא רק שבתחילה „דימו" כל חכמי דורו שהוא משיח, אבל אח"כ כמה מהם הסיקו שאינו משיח (כמפורש בחז"ל, כבפנים ההערה), אלא שהרמב"ם לא פסק כמותם.

גם י"ל שהרמב"ם ס"ל שרוב חכמי ישראל, או עכ"פ „גדולי החכמים“ (כלשונו בהל' תעניות שם) סברו כרע"ק, ולכן כתב „כל“, ולהעיר שבא' מכת"י הרמב"ם, הלשון „ודימו הוא וחכמי דורו“, בלי תיבת „כל“, (ע"ד לשונו בהל' תעניות שם).

*** ובתשובות חז"י מרב סעדי' אבן דנאן (נדפס בתשובות הרמב"ם פאר הדור ס"י רכה, ועוד: ורז"ל אמרו בסנהדרין פ"ח שחכמי ישראל הרגוהו על שאמר שהוא משיח והוא לא הי' מזרע דוד. אבל ראה ברטנורה לרות ד.ו.

**** ראה כ"ט, דהא דאמרו בפרק חלק אחיא דלא כשמואל כו' ורבינו סובר כשמואל כו'.

וועלן זיין „פנויין בתורה וחכמתה . . ובאותו הזמן לא יהי' שם לא רעב ולא מלחמה כו' ולא יהי' עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד ולפיכך יהיו ישראל חכמים גדולים וכו'" — (ועיקר⁷⁴) קיום המצות והלכות התורה איז אין אן עולם וואס כמנהגו נוהג.

יב. ע"פ כהנ"ל וועט מען אויך פאר-שטיין שיטת הרמב"ם בשייכות די פאר-שידענע פסוקים ומאמרי חז"ל וועגן די יעודים וכו' דלעתיד:

די יעודים און נבואות וועלכע ריידן וועגן משיח'ן גופא, וואס ער וועט טאן און וואס עס וועט ארויסקומען בעולם ע"י ביאתו — לערנט דער רמב"ם אז זיי זיינען ניט קיין ענין פון ביטול מנהגו של עולם. און דערפאר איז ער מפרש דעם פסוק „וגר זאב עם כבש גו", וואס שטייט בהמשך צו „ויצא חוטר מגזע ישי גו"⁷⁵, אז דאס איז „משל וחידה".

[און טייטשט אפ בפירוש וואס איז דער משל וחידה פון דעם פסוק „שהיו ישראל יושבין לבטח עם רשעי עכו"ם" — ואע"פ וואס ער איז ממשיך „וכן כל כיוצא באלו הדברים בענין המשיח הם משלים" און זאגט ניט וואס די נמשלים זיינען, אדרכה ער פירט אויס „ובימות המלך המשיח יודע לכל לאי זה דבר הי' משל" — ווארום ער קומט (בעיקר) מסביר זיין אז אין דעם פסוק וועלכער קומט בהמשך צו „ויצא חוטר גו" מבואר ענינו של משיח, אז אידן וועלן

מובן ומוכת אז ביאת משיח ברענגט ניט מיט זיך ביטול מנהגו של עולם⁷⁶.

יא. ועפ"ז איז פארשטאנדיק, אז דאס וואס דער רמב"ם איז מאריך אין פרק יב בנוגע דעם מצב העולם בימות המשיח — איז דאס אלץ בנוגע דעם ענין וזמן אין ימות המשיח וועלכער איז פאר-בונדן מיט מלך המשיח וביאתו.

דאס הייסט: פריער — אין פרק יא איז דער רמב"ם מבאר⁷⁷ וואס עס איז ענינו של מלך המשיח — „המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד ליושנה לממשלה הראשונה ובונה המקדש ומקבץ נדחי ישראל וחוזרין כל המשפטים כו", ער וועט ברענגען די שלמות אין מצות והלכות התורה⁷⁸.

דערנאך — אין פרק יב רעדט דער רמב"ם ווי דער מצב העולם וועט זיין בהתאם לזה, ווי ער איז מסיים⁷⁹ אז אידן

70) ומה שאעפ"כ מתחיל בפי"ב „אל יעלה על הלב שבימות המשיח כו" הרי מדייק וכתב (לא „אל יעלה על הדעת", ע"ד ה'ל' בפ"א שם, כ"א) „על הלב" — שאינו בא לשלול קס"ד בדעת שבימות המשיח יבטל דבר ממנהגו של עולם, כ"א אף שבדעת, עד כמה ששכלו ודעתו משיגים מעלת וענין המשיח (ובמילא — דימות המשיח) — אינו שולט ומושל עד לביטול מנהגו של עולם, בכ"ז אפשר אשר מצד אה"ר ותשוקת הלב להמעלות ד"שכיל . . ירום ונשא וגבה מאד" (ישעי' נב, ג). וראה רמב"ם ה'ל' תשובה פ"ט ה"ב ולקמן כאן. שער האמונה לאדמהאמצ"צ פנ"ז ואילך. ביאוה"ז כב, ג) יעלה על לבו שיבטל דבר ממנהגו של עולם. וג"ז בא לשלול „ואכ"מ.

71) ה"א.

72) ראה בארוכה לקו"ש ח"ח ע' 277 ואילך. ישי"נ.

73) פ"ב ה"ד-ה.

(*) ולהעיר שבכת"י ח"מן גם כאן הלשון „על הדעת".

74) להעיר משני הפירושים בענין: והנשיאים הביאו (יומא עה, ט"ז). תיב"ע ויקהל לה, כז (רבינו בחיי שם). פרש"י שם מספרי נשא ז, ג. ועוד: חטים שירדו בעבים (מנחות סט, ב. רש"י ותוס' שם). ועוד. 75) ישעי' יא, א ואילך.

די גמרא אין כתובות, "עתידין כל אילני סרק שבא"י שיטענו פירות", וואס ווייזט אז דאס איז נישט קיין ענין טבעי, נאר אן ענין מיוחד, און אין א"י דוקא, רעדט וועגן דער ערשטער תקופה, וואס דעמאלט — לדעת מ"ד זה בכתובות — וועט זיין א חידוש (נס) אין ארץ ישראל,

אין תו"כ וואו עס שטייט סתם, אף אילני סרק עתידים להיות עושים פירות, אז אזוי וועט זיין דער טבע פון די אילנות און — בכל העולם, רעדט זיך וועגן דער צווייטער תקופה אין ימות המשיח, וואס דעמאלט וועט זיין א שניי של חידוש במעשה בראשית, במילא וועט ווערן דער טבע (אויך) פון דעם אילן סרק להוציא פירות.

יד. ועפ"י מובן אז ס'איז נישט קיין סתירה פון דברי הרמב"ם אז, "אין בין העוה"ז לימות המשיח אלא שיעבוד מלכויות בלבד", וואס גייט אויף דער ערשטער תקופה פון ימות המשיח, צו זיין פסק אז "כל הנביאים כולן (לא) ניבאו (אלא) לימות המשיח וכו'" — וואס גייט אויף דער שפעטערדיקער תקופה אין ימות המשיח.

און ס'איז אויך מובן זיין פסק אז היוצא בכלי זיין בשבת חייב חטאת, ווייל דעם פסוק, "וכתתו חרבותם לאתים", וואס רעדט וועגן דעם מצב בעולם וואס וועט זיין לעתיד לבא, לערנט דער רמב"ם כפשוטו, און נישט דרך משל בלבד — און דאס וועט זיין אין דער שפעטערדיקער תקופה פון ימות המשיח. און היות אז כלי זיין בטלים אין יענער תקופה (עכ"פ) פון דער גאולה, איז עס

נישט האבן קיין בלבושים פון אוה"ע ובמילא, "יהיו פנויין בתורה וחכמתה" כו"כ⁷⁶;

משא"כ די פסוקים און מאמרי רז"ל וועלכע ריידן נישט בהמשך צו משיח וביאתו, נאר וועגן נבואות וייעודים וואס וועלן זיין לעתיד לבא, כולל די אויבן-דערמאנטע: "והשבתי חי" רעה מן הארץ" און מרז"ל הנ"ל אז אילני סרק עתידים להיות עושים פירות — איז דער רמב"ם טאקע מפרש אז זיי זיינען נישט קיין משל נאר כפשוטם, און דאס וועט זיין אין א שפעטערדיקער תקופה (תקופה אין ימות המשיח גופא)⁷⁷.

יג. ע"פ הנ"ל וועט מען אויך פאר-שטיין דעם חילוק צווישן דעם מאמר אין תו"כ און די מימרא אין כתובות:

76) ולהעיר מדיק לשון הרמב"ם, "וכן כל כיצא באלו הדברים בענין המשיח (ולא בימות המשיח) הם משלים".

77) ומה שהרמב"ם כתב בפירוש המשניות (סנהדרין בהקדמה ל' חלק) דמחז"ל שבת (ל, סע"ב) עתידה א"י שתוציא גלוסקאות וכלי מילת, הפי, "לפי שבנ"א אומרים כשימצא אדם דבר מוכן ומזומן פלוני מצא פת אפוי ותבשיל מבושל . . . ולכן קצף החכם הזה שאמר המאמר הזה על תלמידו כשלא הבין דברו וחשב שהוא על פשוטו והשיבו כפי השגתו ולא היתה אותה התשובה תשובה האמתית והרא"י על שלא השיב לו על אמתו — מה שהביא רא"י אל תען כסיל כאולתו". — שמפרש דלא כפשוטו, אף שבפשוט מזה שאחזי ל"י ר"ג משמע שכוונתו כפשוטו —

כי הכתוב, "יהי פיסת בר בארץ" (תהלים עב, טז) שממנו למדו ש, "עתידה כו"י" — בא בהמשך להכתוב (שם, א) לשלמה אליקים משפטיך למלך תן וצדקתך לבן מלך דקאי על מלך המשיח. ועד"ז הוא בנוגע לשאר המימרות בשבת שם לפני' — אף שבכולם אחזי ל"י (שמשמע שחל כפשוטו), כי בכל הפסוקים מדובר בהמשך לביאת מלך המשיח והגאולה שעל ידו, ולא סתם תיאור מצב שיהי' בעולם בפ"ע.

78) משא"כ בתקופה הא' דימיה"מ, אף שגם אז, לא יהי' שם לא רעב ולא מלחמה (רמב"ם ה' מלכים ספ"ב) — אין רא"י שכלי זיין יבטלו, כי אם,

א באווייז און כלי זיין, זיינען ניט קיין תכשיטין.

טו. ע"פ הנ"ל איז פארענטפערט נאך און ענין:

אין דער גמרא הנ"ל (כל הנביאים לא נתנבאו אלא לימות המשיח כו') ווערט געבראכט בהמשך לזה: ואמר ר' חייא כו' כל הנביאים כולן לא נתנבאו אלא לבעלי תשובה, אבל צדיקים גמורים עין לא ראתה אלקים זולתך. ופליגא דר' אבהו דא"ר אבהו מקום שבעלי תשובה עומדין⁷⁹ צדיקים גמורים אינם עומדין⁸⁰.

און וויבאלד אז אין גמרא ווערן ביידע מימרות פון רחב"א אר"י געבראכט בהמשך זו לזו — איז משמע אז זיי זיינען שייך איינע צו דער צווייטער. ד.ה.: לשיטתו אז „כל הנביאים כולן לא נתנבאו אלא לימות המשיח כו'“, דארף מען אויך זאגן אז „כל הנביאים כולן לא נתנבאו אלא לבע"ת כו'“ — ניט ווי ר' אבהו (און ניט ווי שמואל).

געפינט מען אבער אז דער רמב"ם, כאטש ער זאגט „אמרו חכמים כל הנביאים כולן לא ניבאו אלא לימות המשיח

כו'“ (כנ"ל ס"ח), פסק'נט ער⁸¹: „אמרו חכמים מקום שבע"ת עומדין אין צדיקים גמורין יכולין לעמוד בו“.

וע"פ הנ"ל איז מובן. ווייל דאס וואס רחב"א אר"י האלט אז צדיקים גמורים זיינען גרעסער ווי בע"ת — איז דאס לשיטתו אז אויך בתחילת ימות המשיח וועט זיין ביטול מנהגו של עולם און אויף דעם „נתנבאו כל הנביאים“;

אבער לשיטת הרמב"ם אז בתחילת ימות המשיח איז עולם כמנהגו נוהג — איז דאס ניט מכריח אז צדיקים גדולים מבעלי תשובה⁸².

טז. לאחר כל הנ"ל איז אבער נאך אלץ ניט מוסבר: וויבאלד אז דער גדר פון ימות המשיח (וואס קומט בהמשך צו ביאת המשיח) איז (לדעת הרמב"ם) פארבונדן מיט דעם וואס עולם כמנהגו נוהג — פארוואס איז מוכרח אז בימות המשיח גופא זאל זיין נאך א תקופה וואס דעמאלט וועט זיין ביטול מנהגו של עולם? און (—ועיקר) וואס איז די סיבה נפלאה, וועלכע וועט שאפן און ברענגען א חידוש נפלא — די הנהגה פון דער צווייטער תקופה?

וועט מען דאס פארשטיין בהקדם וואס דער רמב"ם שרייבט אין אגרת תחיית המתים שלו⁸³, אז דאס וואס ער האט מפרש געווען די יעודים דלעתיד (וגר זאב עם כבש וכיו"ב) אז זיי זיינען „משל וחידה“ — „אין דברנו זה

שמכיון שהטובה תהי' מושפעת הרבה וכל המעדינים מצויין כעפר“ (כהמשך לשון הרמב"ם שם) „לא יהי' רעב ומלחמה“ בפועל, אבל לא שישתנה טבע בנא, ויבטלו הכלי זיין. ולהעיר מ"קומו נא הנערים וישחקו לפנינו“ (ש"ב ב, יד) — בכלי זיין (חרב) אבל באופן של שחוק (לראות מי מלומד בשימוש בחרב יותר, ועד שפך דם) ולא מלחמה (מצוד"ש ועוד). וראה כלים רפכ"ד.

79 וי"ל דלר' אבהו עין לא ראתה אלקים זולתך

— על בע"ת נאמר.

80 גירסת הרמב"ם (הל' תשובה דלקמן בפנים): אין צדיג יכולין לעמוד. וכי' בדיקס ברכות שם מ'גליון, ובכ"מ בדא"ח. צ"ג אין יכולין לעמוד (שם).

81 הל' תשובה פ"ז הי"ד.

82 טעמו של הרמב"ם לפסוק כרב אבהו (וכן מובא בפשיטות בכמה מקומות בדא"ח) — ראה לקו"ש חיד"ע 361 ואילך.

83 אות ר'.

שטייט אז דער מקדש השלישי איז „בנוי ומשוכלל הוא יגלה ויבוא משמים“⁹², און אין אנדערע ערטער שטייט⁹³ (און אזוי פסק'נט דער רמב"ם⁹⁴) — אז משיח בונה מקדש;

דאס איז תלוי אין די צוויי אופנים הנ"ל אין דער גאולה, אז אויב „זכו" איז „יגלה ויבוא משמים“, משא"כ אויב לא זכו וועט זיין דער בנין בידי אדם⁹⁵ (ע"י משיח⁹⁶).

און דאס וואס דער רמב"ם פסק'נט בס' היד, ספר הלכות הלכות, אז עס וועט ניט זיין קיין ביטול דבר ממנהגו

החלטי⁹⁷ כו' שהם משל", און עס קען זיין אז זיי זאלן נתקיים ווערן כפשוטם⁹⁸.

ולכאורה: לפי הנתבאר לעיל (סעיף יא"ב) איז דאך מוכרח צו לערנען אז די יעודים וואס ריידן בשייכות צו משיח וביאתו זיינען ניט קיין ביטול דבר ממנהגו של עולם — ווייל דער גדר פון משיח איז צו אויפטאן אין דעם עולם ווי ער איז „כמנהגו נוהג" דוקא (כנ"ל)?

י. ויש לומר הביאור בזה:

עס איז ידוע וואס די גמרא⁹⁹ זאגט לגבי די סתירת הפסוקים „כתיב" וארו עם ענני שמיא כבר אינש אתה וכתיב¹⁰⁰ עני ורוכב על חמור, זכו עם ענני שמיא לא זכו עני ורכב על חמור" (ועד"ז פא"ר ענטפערט די גמרא¹⁰¹ די סתירות אין אג" דערע פסוקים כיו"ב).

דערפון איז מובן לגבי אנדערע ענינים שבימות המשיח, אז בשעת אידן זיינען אין א מצב של „זכו", וועלן אלע ענינים זיין דעמאלט באופן אחר לגמרי, אופן נסי¹⁰².

[וואס דאס איז איינער פון די אופני התיווך אין דער פלוגתא בנוגע בנין המקדש דלעתיד: בכמה מקומות¹⁰³

ומסיים „וכן מפרש במדרש תנחומא" (ו"ל שהכוונה לתנחומא פקודי יא). זח"א כח, א. ח"ב נט, סע"א. קח, סע"א. ח"ג רכא, א. י"ש תהלים רמז תתמא בסופו, תתמח בסופו. וראה תנחומא (באבער) בראשית יז (בסופו).

(92) ל' רש"י סוכה שם.

(93) ירושלמי מגילה פ"א ה"א. ויקר' פ"ט, ו. במדבר' פ"ג, ב. וראה גם ירושלמי פסחים פ"ט ה"א (תוספתא פסחים פ"ח, ב) — לגי' ופי' המניח מצוה שם.

(94) הל' מלכים רפ"א ובסופו.

(95) עפ"י מתורצת ג"כ הדיעה הנ"ל שהמקדש יגלה ויבוא משמים, ולכאורה: הרי מסופר במדרש (ביר' ספס"ד) ש. בימי ריב"ח גזרה מלכות הרשעה שיבנה ביהמ"ק והשיבו כו' והיו מספקין לעולי גולה כסף וזהב וכל צרכם כו' כדי לבנות ביהמ"ק (ולא ציפו שיגלה ויבוא משמים) — ותמזה דעה הנ"ל, שה"ז מעשה רב שיבנה בידי אדם (וראה גם מנ"ח מצוה צה) —

אלא דבימי ריב"ח ה" מצב דלא זכו (וכדמוכח מזה גופא שהיו זקוקים לזה שתגור מלכות הרשעה), ולכן ה" ביהמ"ק נבנה ע"י בניא דוקא.

(96) כלשון הרמב"ם שם. והוא דעת ר' אליעזר בויקר' ובמדב"ר שם — משא"כ בשאר מקומות הנ"ל (הערה 93) לא נאמר שיה" ע"י משיח דוקא. ובזה מתורץ זה שבימי ריב"ח רצו לבנות ביהמ"ק בלא משיח — כי זה שמשיח (דוקא) יבנה ביהמ"ק הוא חידוש התלמיד ותיק — ר"א שה"י לאחר זמן ריב"ח.

(84) כ"ה בתרגום קאפח. ובתרגום ר' שמואל אבן חיבון „אין דברנו זה גזירה".

(85) עיי"ש בפרטיות.

(86) סנהדרין צח, א.

(87) דניאל ז, יג.

(88) זכרי' ט, ט.

(89) סנהדרין שם.

(90) ראה כו"פ (ויד' סק"י סוף בית הספק): אוצר כלום לע"י סנהדרין שם — שבזה תלוי ג"כ אם אליהו בא מאתמול לפני ביאת המשיח. וראה רמב"ם הל' מלכים פ"ב ה"ב.

(91) פרי"ש סוכה מא, סע"א. ר"ה ל, סע"א. וכ"ה בתוס' סוכה שם. שבועות טו, ריש ע"ב ד"ה אין,

אז דער אויבערשטער וועט באווייזן נסים וכו' אויף צו ארויסווייזן די הוספה החביבות און מעלה פון אידן.

[ועד"ז בנוגע דעם תיווך הנ"ל בבנין המקדש דלעתיד: דער פירוש בזה איז (ניט אז דער „יגלה ויבוא משמים" איז בסתירה צו „משיח בונה מקדש", נאר) — אז מצד גדר ההלכה איז דער ענין פון בנין ביהמ"ק א חוב מצוה אויף אידן, וכמ"ל וע"ז לי מקדש"99 און דערפאר פסקינ'ט דער רמב"ם אז משיח — וואס דורך אים „חזירין"100 כל המשפטים בימיו כשהיו מקודש" און מונין מלך (און דערנאך) בונה ביהמ"ק¹⁰¹ — מלך המשיח וועט דורכפירן די מצוה פון בנין ביהמ"ק:

און דער מצב פון „זכו" טוט אויף א הוספה, אז אין דעם „מקדש דלמטה" יבא און זאל זיך „אנטאן" דער „מקדש דלמעלה", „יבא ויגלה משמים"102].

יט. ועפ"ז איז מובן דער הכרח אויף דער צווייטער תקופה בימות המשיח — ווארום לאחר ביאת המשיח (באיזה אופן שהיא), ויבאלד אז אידן וועלן דעמאלט ניט האבן קיין „נוגש ומבטל"103 ש „אינן מניחות להן לעסוק בתורה ובמצות כהוגן"104, ואדרבה — מ'וועט זיין „פנויין בתורה וחכמתה"105 ביז אז אפילו „עסק כל העולם" (כל

של עולם — איז עס ווייל דער ענין פון משיח וביאתו והגאולה בכלל — איז א הלכה, הלכה ברורה ופסוקה. און אזוי איז אויך דער אופן אין דעם, אז ער איז ניט תלוי באופן דמעשה בנ"א (משא"כ הגאולה באופן דארו עם ענני שמי" וכיו"ב — וועלכער איז תלוי אין דעם אז ביי אידן איז א מצב פון „זכו" — וואס איז ניט ברור ופסוק, ווייל הכל בידי שמים חוץ מיר"ש⁹⁷ והרשות לכל אדם נתונה כו'⁹⁸),

און דעריבער איז דער רמב"ם מתאר די גאולה אין דעם אופן ווי ס'איז א הלכה, מוכרח צו זיין (אומאפהענגיק פון דעם מצב פון אידן).

יח. בעומק יותר: דאס וואס דער רמב"ם איז מתאר די גאולה באופן אז עס וועט ניט זיין קיין ביטול דבר ממנהגו של עולם איז (ניט ווייל דער רמב"ם איז מתאר די גאולה אז זי וועט קומען באופן של לא זכו ח"ו, נאר) ווייל דער רמב"ם לערנט, אז דאס וואס חז"ל זאגן אז ווען ס'איז א מצב פון „זכו" וועלן זיין כו"כ עילויים מיט א הנהגה נסית כו', איז דאס אז ענין נוסף אויף עצם גדרו של משיח.

דאס הייסט: מצד גדרו של משיח וביאתו — איז דער סדר פון „עולם כמנהגו נוהג", ווייל דער אויפטו פון ביאת המשיח בהלכה איז — וואס דורך אים וועט זיין די שלימות פון קיום מצות והלכות של תורה (וואס איז פארבונדן מיט אן עולם וואס „כמנהגו נוהג").

נאר בשעת אידן זיינען אין א מצב נעלה פון „זכו", וועט זיין אז ענין נוסף,

99) ראה רמב"ם הל' ביהמ"ק בתחלתו: ועשו לי מקדש כו' בנין העתיד להבנות כו'.

100) רמב"ם הל' מלכים רפ"א.

101) רמב"ם הל' מלכים בתחלתו. וראה לקו"ש חט"ז ע' 304 והערה 49 שם.

102) ראה גם לקו"ש ח"ה ע' 418 ואילך

ובהנשמן שם.

103) רמב"ם הל' מלכים פ"ב ה"ד.

104) רמב"ם הל' תשובה פ"ט ה"ב.

97) ברכות לג. ב.

98) רמב"ם הל' תשובה רפ"ה.

וביאתו ע"פ הלכה — איז ער מסביר ווי דער מצב העולם וועט זיין אין א זמן (ו)אופן פון „עולם כמנהגו נוהג“ (בהתאם צו ענינו וגדרו של משיח);

אבער אין אגרת תחיית המתים איז ער מוסיף (ביאור בספר היד) אז „אין דברנו זה החלטי“ — ווייל ווען עס איז א מצב פון „זכו“ נאך זייענדיג אין גלות, וועט בפועל זיין — גלייך בתחילת הגאולה — די הנהגה מיוחדת מלמעלה, די הנהגה פון ביטול מנהגו של עולם וכימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות¹⁰⁷.

(משיחות חודש ניסן תשל"ג)

האומות) וועט זיין „לדעת את ה' בלבד ולפיכך יהיו ישראל חכמים גדולים כו' כמים לים מכסים“¹⁰⁵ — וואס דאס איז די שלימות המצב פון „זכו“ — וועט דאך דאס ברענגען מיט זיך בהכרח די (צווייטע) תקופה (אין ימות המשיח גופא), ווען עס וועט זיין ביטול מנהגו של עולם, די הנהגה נסית (כולל דעם ענין היסודי — כלשון הרמב"ם¹⁰⁶ — תחיית המתים).

און דערפאר: אין ספר היד, וואו דער רמב"ם איז מסביר דעם גדר פון משיח

(105) רמב"ם סוף הל' מלכים. וראה לקמן ע' 246 ואילך.

(106) פיה"מ בהקדמתו לפ' חלק: הוא יסוד מיסודי משה רבינו ע"ה. ובתרגום קאפח: מיסודות תורת משה רבינו. וראה לעיל הערה 61 המשך לשונו.

(107) מיכה ז, טו. וראה זח"א השמטות סכ"ה. אזה"ת להצ"צ (נ"ך כרך א') ע' תפז סק"ז.

בחוקותי ב

אני מעמיד נביאיי עליהם ומחזירין אותם למוטב תחת כנפיי⁴.

זיינען מפרשים⁵ מבאר, אז דערמיט פאָרענטפערט דער תורת כהנים די שאלה האמורה — ווי פאָסט אַריין „הבאתי אותם בארץ אויביהם“ נאָך „התודו גו“, וואָס „לצד התשובה אמור“⁶, אז „הבאתי גו“ איז (ניט ווי עס וואָלט זיך אויסגעוויזן פון פשטות לשון הכתוב — א „קללה ופּורענות“, נאָר „ייעוד טוב ומדה טובה לישראל“.

און וויבאלד אז רש"י ברענגט דעם פירוש פון תורת כהנים אויפן פסוק „הבאתי גו“ — „זו מדה טובה לישראל שלא יהיו אומרים כו' אני איני מניחם כו' ומחזירין לתחת כנפיי“ — קומט אויס, אז רש"י באַוואַרנט דערמיט די שאלה הנ"ל.

אַבער ס'איז אַ דוחק גדול צו זאָגן אז דאָס (צו פאָרענטפערן די שאלה הנ"ל) איז כוונת רש"י מיט דעם פירוש, ווייל (נוסף על זה אז לפי זה האָט רש"י גע- דאַרפט אויך מסביר זיין די פריערדיקע ווערטער בפסוק „אף אני אלך עמם בקרי“ און זאָגן ווי אזוי דאָס איז אַ „מדה טובה לישראל“⁶, איז) פון דעם פרש"י

א. אין די פסוקים שבפרשתנו, ביים סוף פון דער תוכחה, ווערט געזאָגט: והתודו את עונם ואת אבותם גו' והבאתי אותם בארץ אויביהם או אז יכנע לבנם הערל ואז ירצו את עונם. ובפסוק נאָכדעם²: וזכרתי את בריתי יעקב גו'.

פרעגן מפרשים³: וויבאלד ס'וועט זיין „התודו את עונם גו“ — תשובה, ווי קומט בהמשך לזה „הבאתי אותם בארץ אויביהם“, ד.ה. אז דאָס ברענגט עונשים אויף זיי? לכאורה האָט געדאַרפט שטיין גלייך נאָך „התודו גו“, „וזכרתי את בריתי גו“.

מפרשים ענטפערן דערויף פאָר- שידענע תירוצים. מען דאַרף אָבער פאַרשטיין: דאָס איז דאָך אַ שאלה לפי פשוטו של מקרא, און מען געפינט ניט אז רש"י זאל דאָס באַוואַרענען, פאָר- ענטפערן די שאלה.

לכאורה וואָלט מען געקענט ענט- פערן: אויף „התודו את עונם ואת עון אבותם“ שטייט אין תורת כהנים: „לצד התשובה הם הדברים שמיד שהם מתודים על עונותיהם מיד אני חוזר ומרחם עליהם שנאמר והתודו כו'“ און דערנאָך, אויפן פסוק „הבאתי אותם בארץ אויביהם“ זאָגט דער תורת כהנים: „זו מדה טובה לישראל שלא יהו ישראל אומרים הואיל וגלינו לבין אומות העולם נעשה כמעשיהם, אני איני מניחם אלא

(4) קרבן אהרן לתורת כהנים.

(5) ראה קרבן אהרן שם לפני' (אות ג) על מ"ש בתוי"כ „לצד התשובה כו“ — שעד עכשיו נשלמו הקללות ומכאן ואלך הוא אומר התקנה להם להמלט מכל זה אחר שיחטאו והיא התשובה כו' ע"ש.

(6) ראה תוי"כ עה"פ אף אני אלך עמם בקרי. ובקרבן אהרן שם „הם עשו את דיני עראי ולא עזבו אותם לגמרי, אף אני אעשה אותם עראי ולא אעזבו אותם לגמרי“.

(1) כו, מ"מא.

(2) שם, מב.

(3) ראה רמב"ם, עקידה, אברבנאל, כלי יקר, אור

החיים, ועוד.